

UOT: 338.482.224

Elnurə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, dissertant

e.aliyeva@atmu.edu.az

**Qax rayonunda məskunlaşan etnik qrupların mənşəyi və mədəniyyəti
(Qax rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyi)**

**Происхождение и культура этносов,
проживающих в Гахском районе
(Гахский район историко-краеведческий музей)**

**Origin and Culture of Ethnic Groups Living in Gakh Region
(Gakh historical-regional studies museum)**

Xülasə: Azərbaycan xalqı, ölkə əhalisinin əsas hissəsi olan azərbaycanlılardan və onun müxtəlif bölgələrində yığcam halda yaşayan 30–a yaxın millət və etnik qruplardan ibarətdir. Onların hər biri unikal, özünəməxsus və təkrarolunmazdır və özünəməxsus fərqli mədəniyyətin elementlərini qoruyub saxlamışdır. Bu mədəniyyət məişət həyatında, sənətkarlıqda, milli mətbəx mədəniyyətində və müxtəlif mərasimlərdə və eləcə də tarix–diyarşünaslıq muzeylərində də öz əksini tapmaqdadır.

Qax rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyi bir neçə istiqamət üzrə tarixi-bədii, tarixi-arxeoloji cəhətləri özündə birləşdirdiyi üçün təsnifatına profiline görə kompleks muzeylər sırasına aiddir. Bundan başqa rayon ərazisində yaşayan ingiloy, ləzgi, saxurların mədəniyyətlərini əks etdirən məişət əşyaları muzeyin zəngin ekspozisiyasını daha da zənginləşdirir.

Açar sözlər: Qax rayonu, etnik mədəniyyət, saxur, ingiloy, ləzgi, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, maddi-mədəni irs, eksponat.

Резюме: Азербайджанский народ состоит из азербайджанцев, которые составляют основную часть населения из около 30 национальностей и этнических групп, которые компактно проживают в различных его регионах. Каждый из них уникален и самобытен. Они сохранили отличительные особенности своих культур. Её элементы можно увидеть в повседневной жизни, национальной кухне, ремеслах и обрядах. Наиболее яркие и хорошо сохранившиеся составляют основу коллекций краеведческих музеев.

Гахский поскольку сочетает в себе историко-художественный, историко-археологический аспекты. Богатой кроме того, богатая экспозиция музеев привлекает внимание яркими предметами из жизни и быта ингилойцев, лезгин и сахуров.

Ключевые слова: Гахский район, этническая культура, сахур, ингилой, лезги, историко-краеведческий музей, материальное и культурное наследие, экспонат.

Abstract: The people of Azerbaijan consist of Azerbaijanis, who are the main part of the country's population, and about 30 nationalities and ethnic groups living compactly in its various regions. Each of them is unique, original and irreplaceable, and has preserved elements of a peculiarly different culture. This culture is reflected in everyday life, crafts, national cuisine culture and various ceremonies, as well as in historical-regional studies museums.

Gakh historical-regional studies museum is one of the complex museums according to its classification profile because it combines historical-artistic, historical-archeological features in several directions. In addition, the rich exposition of the museum is further enriched by household items living in the region, reflecting the culture of the Ingiloyes, Lezgins and Sakhurs.

Keywords: Gakh district, ethnic culture, sakhur, ingiloy, lezgi, historical-regional studies museum, material and cultural heritage, exhibit.

Azərbaycan xalqı, ölkə əhalisinin əsas hissəsi olan azərbaycanlılardan və onun müxtəlif bölgələrində yığcam halda yaşayan 30-a yaxın millət və etnik qruplardan ibarətdir. Qax rayonu ərazisində yaşayan etnik qruplara - ləzgilər, saxurlar, ingiloyları və s. göstərmək olar.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini toplayıb, layiqincə qoruyan, təbliğ edən mədəniyyət və elmi tədqiqat müəssisələrindən biri də muzeylərdir.

Hal-hazırda respublikamızda mövcud olan 230-dək muzeylər siyahısında önəmli yerlərdən biri Qax rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinə məxsusdur.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin Azərbaycana birinci dəfə rəhbərlik etdiyi dövrdə uzaq görün daxil və xarici siyasət yeritmiş, dövlət səviyyəsində Azərbaycanın rayonlarında tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması haqqında qanun qəbul olunmuşdur.

Qax rayonu ulu öndərimizin bu böyük vətənpərvərlik təşəbbüsünə bircincilər sırasında cavab vermişdir.

Rayonda 1979-cu ildə yaradılmış tarix-ölkəşünaslıq muzeyinin bazasında 1981-ci ildən tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyətə başlamışdır.

1991-ci ilin iyun ayından muzey onun üçün qismən uyğunlaşdırılmış yeni tipli binaya köçürülmüşdür. Bu günə qədər muzey özünün zəngin fondunu yaratmışdır. Muzeydə Qax rayonunun 5000 illik tarixindən soraq verən 18 mindən çox tarixi və elmi əhəmiyyətə malik əşya mühafizə, tədqiq və təbliğ olunur. Qax rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi rayonun daşınar tarixi abidələri, elmi təbiət kolleksiyalarını və bədii kolleksiyaları müəyyən coğrafi və inzibati əraziyə aid xalq sənəti nümunələrini toplayan, mühafizə edən elmi tədqiqat və mədəni-maarif müəssisəsidir. Fondu və kolleksiyaları barədə əsas fonda daxil olan muzey əşyaları aşağıdakı kolleksiyalara görə sistemləşdirilmişdir. Arxeoloji kolleksiyalar, etnoqrafik kolleksiyalar, numizmatik kolleksiyalar, fotomateriallar, elmi təbiət kolleksiyaları, məxəzlər, yazılı məxəzlər, elmi inventarizasiya.

Fond əşyalarının tam mühafizəsini təmin etmək məqsədilə eksponatlar haqqında məlumatlar elektron daşıyıcılara daxil edilmişdir. Son illər muzeyin ekspozisiyasının tarixi əhəmiyyət kəsb edən eksponatlarla zənginləşdirilməsinə diqqət daha da artmışdır.

Qax rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi bir neçə istiqamət üzrə tarixi-bədii, tarixi-arxeoloji cəhətləri özündə birləşdirirdiyi üçün təsnifatına profilinə görə kompleks muzeylər sırasına aiddir. Muzey 8 zalda yerləşdirilmiş 9 ekspozisiya salonundan ibarətdir.

Bundan başqa rayon ərazisində yaşayan ingiloy, ləzgi və saxur mədəniyyətlərini əks etdirən sənətkarlıq nümunələri, məişət əşyaları, mətbəx və geyim nümunələri muzeyin zəngin ekspozisiyasını daha da zənginləşdirir.

Ləzgilər – əsasən sıx şəkildə cənub-şərqi Dağıstanda, qismən şimal-şərqi Azərbaycanda, az sayda isə dünyanın bir çox ölkələrində yaşayırlar. Ana dili ləzgi dili olan ləzgilərin çoxu islam dininin sünni məzhəbinə etiqad edir. Yalnız Dağıstanın Miskinçə kəndində yaşayan ləzgilər şiadırlar.

Onlar Azərbaycandan 20-dən çox rayonunda və iri şəhərlərində-Baki, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevirdə məskunlaşsalar da, yığcam şəkildə əsasən Quba, Qusar, Xaçmaz, Qəbələ, İsmayılı, Oğuz, Şəki və Qaxda yaşayırlar.

Azərbaycanın digər etnosları kimi ləzgilərin də təsərrüfat həyatında maldarlıq əsas yerlərdən birini tutur. Azərbaycanın zəngin otlaqları, əlverişli qışlaq yerləri sayəsində ləzgilərdə qoyuncululuq və bu sahə ilə bağlı fəaliyyət növləri geniş inkişaf etmişdir. Kəçəri maldarlıq ənənələrinə sahib olan ləzgilər qışlaq yerləri kimi əsasən Mil, Muğan, Salyan, Qobustan, Alazan ərazilərindən istifadə etmişlər. Düzənlik və qismən dağətəyi ərazilərdə məskunlaşan ləzgilərin təsərrüfat məişətində isə əkinçilik, bağçılıq daha geniş yayılmışdır. Məsələn, Quba, Xaçmaz, Qəbələ, İsmayılı, Oğuz bölgələrində yaşayan ləzgilər maldarlıq və əkinçiliklə yanaşı bağçılıqla da məşğul olmuşlar.

Təsərrüfat həyatı ilə yanaşı, ləzgilər regionda özünəməxsus xalq təbiiqi sənət nümunələri və sənətkarlıqda, o cümlədən xalçaçılıqda ad qazanmışlar. Ləzgi xalçaları üçün nəbati və həndəsi motivli ümumazərbaycan ornament stüjətləri xarakterikdir. Özdünlün zəngin rəng çaraları, toxunma texnikası ilə seçilən ləzgi xalçaları arasında *qimil*, *küsnət* xalçaları xüsusilə məşhurdur. Palaza bənzəyən belə xalçaların üstü düz, altı saçaqlı olduğu üçün xüsusilə isti saxlayır, revmatizmdən qoruyur. Ailə quran hər bir qız nişanlısı üçün belə xalça toxumalıdır. Cehiz xalçasının toxunmasında qonşalar ona kömək edirlər. Bu xalçaların üzərində ulduzlar, qədim inancları əks etdirən işarələr olur.

Ləzgi etnik milli geyimləri digər Dağıstan xalqları və Azərbaycan türklərinin milli geyimləri ilə demək olar ki, eynilik təşkil edir. Ləzgilərdə Azərbaycan türkləri və Dağıstanın bəzi xalqları üçün xarakterik olan yerli papaqçılar tərəfindən tikilmiş adı qoyun dərisindən olan motal papaq, bayramlarda isə qara və ya boz qaragül dərisindən tikilmiş *bərmək* papaq qoyar, yun şaldan toxunmuş şalvar, üst geyimi olaraq boğazadək güymələnməmiş *köynək* və *kəmə*, ayaqlarına isə *şalamar* adlandırılan mal dəyərindən tikilmiş çarığ geyirdilər. Səfərə gedərkən və ya soyuq qış havalərində isə dəvə yunundan olan başlıq və kürk geyirdilər. Ləzgi kişi geyiminin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də rəngarəng yun saplardan sıx toxunmuş naxışlı, burnu üzüyuxarı qalxmış uzunboğaz çəkmələr olmuşdur. Kişi geyimlərinin əsas elementlərindən biri də kəmərin üstünə taxılan xəncər və *qatar* adlanan patroneş olurdu. Həm kişi, həm də qadınlar naxışlı corab geyirdilər.

Bu ləzgi etnik milli geyimləri Qax rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş olunur.

Azərbaycan türklərinin mədəni təsiri altında olan ləzgilərdə də aşiq poeziyası inkişaf etmişdir. Dəvə yunundan toxunmuş başlıqlar Azərbaycanlılardan alındılar. 2 cür kürk geyirlər:

Kaval — enli və uzun

Kürk — yüngül və gödək

Qida rasionunda ot və süd məhsullarının, geyərtinin üstün olduğu ləzgi mətbəxində Qafqaz və Azərbaycan xalqları mətbəxinin ortaq elementlərinə rast gəlinə də, özünəməxsusluğu ilə seçilir. Har bir evin həyatında təndir, çörək və xərk bişirmək üçün *xər* adlanan gil soba olmalı, *sac* üçün yer ayrılmalı idi. Çörək, adətən, mayasız xəmirəndən yapılırdı. Mayalı xəmirəndə isə Azərbaycan türklərində olduğu kimi *kömbə* adlandırılan çörək bişirilir. Ləzgi mətbəxində çörək məmullatı baxımdan zəngindir. Burada ilin fəsilərindən, bay-

ramlardan asılı olaraq, evlərdə *xul*, *çar-fu*, *yuxva* (yuxa), *lavas*, *batlamaç*, *sacın fu*, *kakvats*, *çar lavas* (mayasız lavas), *qvar lavas* (mayalı lavas), *kulan fu*, *ştkar*, *purniyirin fu*, *efər-fu*, *tsaluq*, *tanurd fu* (təndir çörəyi), *karkar fu*, *çerekun tunut*, *şirin fu*, *qazan*, *aluqa*, *tsaluq*, *bakluk*, *çerekun* və s. bişirilir.

Bundan başqa, ləzgilərin sıx maskunlaşdıqları bölgələr içliyi göyərti, balqabaq və ya kəsmikdən olan kətərlər — *afarar*, sobada bişən və adətən, yeddi qatdan ibarət və içərisinə ot, kartof, kəsmik və ya göyərti qoyulan *skan* (*tskan*) ilə xüsusilə məşhurdur. Ləzgi xingali — *pıçekar* Azərbaycan türklərinin və tatların gürzə xəmir xəyəyindən bir o qədər seçilmir. İlin soyuq ayları üçün isə qaxac ot və *doldurma* (bağırsağın içərisində qurudulan ot, ədviyyat və göyərti qarışığı) tədarük edilir. İlin soyuq aylarında orqanizmə xəstəliklərə müqavimətini artırmaq məqsədilə *xəşil* cücərməmiş buğdadə (səmənidən) bəhməzə bənzəyən içki — *taç* bişirilir və onu, adətən, *sav* (qovut) ilə yeyirlər. Yeni usaq doğulanda bişirilən *isita* isə Azərbaycan digər bölgələrində çalınan halqadan yalnız adı ilə seçilir. Ləzgi yeməklərində ən çox istifadə edilən ərzaq ot və buğdadır. Meyvələrdən şərbət hazırlanır və *çar* deyilən bir içki içilir. Buğda qaralıq yerdə saxlanılır, cücərməyə başlayanda ondan doşaba oxşar içki hazırlanır.

Saxurlar — Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim etnoslarından biri olub, tarixən Samur çayının yuxarı axarında maskunlaşmış, hazırda Dağıstanın Rutul rayonunun qərbində yerləşən Mikik Qurdul, Saxur, Mişləç, Gəlməs, Muxax, Tipix, Kələl, Səqüd kəndlərində, Xiyag, həmçinin Azərbaycanın Zaqatala və Qax rayonlarının 16 kəndində — Mamrux, Muxax, Karkay, Kələl, Suvagil (Yeni Suvagil), Əlibayramlı, Mişləç (Cincar), Gözbarax, Ağdam-Kələl, Kas, Sabunçu, Qum, Çinar, Ləkət-Kötüklü, Ələskər, Ağyazi (Üzümlü) kəndlərində maskunlaşmışlar.

XV əsrdən etibarən saxur icmalarının başında saxur sultanı dururdu və sultanın iqamətgahı Saxur kəndində yerləşirdi. Bu ərazi mənəbələrdə «Dağlı mahal» kimi də tanınmış, uzun illər boyu saxurların iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzi olmuşdür. İlk vaxtlar Saxur mülkü Cənubi Dağıstan ərazisində yerləşirdi. Saxur vilayəti, yaxud «Dağlı mahal» adlanan bu ərazi əsasən Dağıstan torpaqlarındakı Saxur kəndi və Samur vadisinə qədər uzanan torpaqları əhatə edirdi. XVI əsrdə Səfəvi hökmdarlarının fərmanı ilə Saxur mülkünü də əhatə edən İlisu sultanlığı yaradılmış və bir müddət sonra saxurları şayışın üçün daha əverişli olan Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə kütləvi köçü başlamışdır. XVII əsrdə saxurların iqamətgahı İlisu kəndinə köçürüldü. XVII-XVIII əsrlərdə sultanlıq öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi.

Hal-hazırda Azərbaycanın Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında, eləcə də Dağıstanın Şəki-Zaqatala bölgəsi ilə həmsərhəd olan Rutul rayonunda

yaşayırlar. Sayları 30 mindən çoxdur. Qafqaz dillərinin Dağıstan qolunun cənub-şərq qrupuna aid olan saxur dilində, eləcə də Azərbaycan dilində danışırırlar. Dini baxımdan sünni müsəlmandırlar. Onlar azərbaycanlılarla qaynayıb qarışmış, Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə assimilyasiya olmuşlar. Saxurlar dağlıq ərazilərdə yaşadığına görə, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşlar.

Saxurların məişət təsərrüfatında aparıcı yerini qoyunçuluq tutmuşdur. Bu təsərrüfatda yerli qoyun cinsləri daha üstünlük təşkil etmişdir. İribuynuzlu mal-qara isə qoyunçuluğa nisbətən geniş yayılmamışdır. Bu da saxurların başlıca olaraq dağ ərazilərində, zəngin yaylaqlara malik olmaları ilə izah edilə bilər.

Bir xarakterik cəhəti də qeyd etmək ki, saxurların məişətində əkinçilik ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dağlıq ərazilərdə yaşadığına görə və münbit torpaqların azlığı üzündən onlar əkinçiliklə məşğul ola bilməmişlər.

Saxurların digər məşğuliyyəti **sənətkarlıq** olub. Bu, bir tərəfdən onların zəngin yun, dəri məmulatına malik olması, digər tərəfdən də kişilərin başqa məşğuliyyətinin olmaması ilə izah edilir. Yəni qadınlar yunu ayırıb ondan müxtəlif ev-məişət əşyaları toxuyur, kişilər isə zərgərlik, dəmirçilik və silahqayırma ilə məşğul olurlar.

Saxurlar arasında çəkməçilik, dülğərlik, daşışloma sənəti də üstün yürütüb. Bu sənət sahibi olan kişilər bir tərəfdən yerlərdə el-obanın öz tələbatını ödəyər, digər tərəfdən də ilin müxtəlif vaxtlarında Azərbaycan və Gürcüstan şəhərlərinə, kəndlərinə gedib orada əhalinin sifarişini yerinə yetirirdilər.

Ənənəvi saxur evləri bir qayda olaraq iki otaqdan ibarət olardı. Onlar biri qış evi olub **dəyş** adlanır və 1,5-2 metr dərinlikdə yerin altında yerləşirdi. Bu evin ortasında saxurların **laxa** adlandırıldığı kürsü olardı. Qışda bütün ailə üzvləri bu evə yığılar, ailə **laxa** ətrafında yerləşib onun istisində istinad, işiq ancaq ocaqdan düşərdi. Evin ikinci otağında isə yaz-yay aylarında istifadə edilirdi və ailənin bütün üzvləri bu dövrə burada yerləşirdilər.

Saxur milli geyimlərində coğrafi mühit, təsərrüfat və məişət xüsusiyyətlərinin təsirini görmək mümkündür. Saxurlar maldarlıqla məşğul olduqları üçün onların demək olar ki, bütün geyimləri təbii yundan hazırlanırdı. Saxur ənənəvi kişi geyimində qoyun dərisindən hazırlanan şalvarları ancaq çənbəllər geyirdilər. Bundan başqa, saxur çənbəllərinin həm yağışdan, həm də soyuqdan qorunmaq üçün keçə yapınıcları – **çupuz** da var idi. Çənbəllər arasında heyvanın boğaz dərisindən və ya gönündən hazırlanan çarıqlar da yayılmışdı. Qış aylarında isə çarıqların altından **tipçə** adlanan uzunboğaz corab geyər, toxunma kəndirli dizdən bağlayardılar. Saxurlar kürkün bir neçə növündən istifadə edirdilər. «Yalançı qolları» olan yapınıcılı tipli kürkə saxurlar **barçaman** deyirdilər. Qollu kürk isə 5-6 dəridən tikilən **«giymə**

kürk» adlanırdı. Saxurlarda çuxa yerli mahuddan tikilər və arxalığın üstündən geyilirdi. Çuxanın üstündən **çuva** adlanan, gümsülsə bəzədilən və üstündən xəncər asılan dəri kəmərlər taxardılar. Saxur papaqları uzun tüklü qoyun dərisindən, konusvari, hündür, şişpapaq formada olurdu. Qıvrım quzu dərisindən tikilən papaqlar isə bayram vaxtı başa qoyulardı. Qazan formalı, ortası məxmərdən tikilmiş buxara papaq da saxurlar arasında geniş yayılmışdı. Saxur kişiləri **kəsay**, **şatalba**, **kasabi** ayaqqabılar geyirdilər. Bundan başqa, **şatalmba** adlanan həm corab, həm də uzunboğaz çəkmə rolunu oynayan toxunma universal ayaq geyimi var idi. Belə corab-ayaqqabılar dağ çığırlarında gəzmək üçün çox əlverişli idi. Bayram günlərində saxurlar toxunma corablarla dabansız ayaqqabı – **sarmuz** geyirdilər.

XX əsrin 30-cu illərinə qədər bölgədə saxur qadınlarının ənənəvi geyimi **bad şal**, sətın və bezzdən tikilən, düz biçilmiş uzun, köynəkvari paltar **şalna şalvar** adlanan ensiz şalvardan və arxalığın ibarət idi. Mişləş kəndində şalvarın yuxarı hissəsi saçaqlı olur və naخیşlarla bəzədilirdi. Köynəyin üstündən sadə ipək parçadan tikilmiş, dabana qədər uzanan **taybalaq** geyirdilər.

Paltarın üstündən Azərbaycan türklərində **belbağı** kimi tanınan parça kəmərlər (**qurşaq**) bağlayardılar. Saxurlar belə kəmərlərə **yığıyana** deyirdilər.

Saxur qadın geyiminin ənənəvi elementlərindən biri də Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi üçün səciyyəvi olan **meyzər (önlük)** idi. Belə önlüklər bölgənin bütün etnoslarının – Azərbaycan türkləri, İngiloylar, saxurlar, rutillər və udilərin mühüm geyim elementindən biri sayılırdı. Bu da, görünür, onların ümumalban mənşəyi ilə bağlı idi. Saxur meyzərləri bədən kəşik, bütümlü, uzunluğu ayaqadək olurdu. Saxurlar bu önlüyü **yələk** adlandırırdılar.

Saxur qadınları soyuq havalarda **arxalığın** üstündən döşlük adlandırıldıqları qolsuz xəz kürk və ya giymə kürk geyirdilər. Azərbaycan türklərində olduğu kimi saxurlarda da saçını toplamaq üçün tül və ya cuna adlanan baş geyimindən istifadə edirdilər. Bu baş geyimi Mişləş kəndində qəşikən adlanırdı. Tülünün üstündən isə yaylıq bağlayardılar. Saxurlar arasında bütün Azərbaycan qadınları üçün səciyyəvi baş geyimi olan kələgayı, xüsusilə də Gəncə kələgayı, yun saçaqlı şal olan xaray şal, həmçinin daha nazik baş örtükləri – gülməlli, gülbəndi, naz-naz da geniş yayılmışdı. Saxur qadınları bəzən kələgayı çalma şəklində bağlayardılar. Xüsusilə də Gəncə qadınlarının bağladıqları çalma fərqli olur və belə bağlama forması katar adlanırdı. Udi qadınları arasında da katar adlanan baş geyimi mövcud idi. Saxur qadın ge-

yiminin ənənəvi elementlərindən biri də Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi üçün səciyyəvi olan meyvər (önlük) idi. Belə önlüklər bölgənin bütün etnoslarının – Azərbaycan türkləri, ingiloylar, saxurlar, rutullar və udilərin mühtüm geyim elementindən biri sayılırdı. Bu da, görünür, onların ümumalban məşəyi ilə bağlı idi. Saxur meyvələri bəldən kəşik, bützməli, uzunluğu ayagadək olurdu. Saxurlar bu önlüyü *yələk* adlandırırdılar.

Azərbaycanda məskunlaşan saxurlar bir neçə yüz illik tarixi dövr ərzində azəri türkləri ilə qaynaqib-qarışaraq, ümumazərbaycan dilinə, mədəniyyətinə yiyələniblər. Bununla yanaşı onlar özlərinə məxsus bir çox adları yaşada biliblər. Bu özəllik onların zəngin mətbəxinə də aid ola bilər. Saxurların mətbəxi də özünəməxsusluğu ilə seçilən müxtəlif yeməklərlə zəngindir. Saxurlar arasında bütün bölgədə olduğu kimi qısa qurudulmuş ət-qaxac tədarük etmək ənənəsi geniş yayılmışdır. Saxurların mətbəxində bir çox yemək növləri qaxacla hazırlanır. Saxur mətbəxində *sürfüllü, xikeyi, xingilli* kimi xəmir xəbrəkləri ən çox sevilən yeməklərdəndir. Keçmişdə saxurların köçəri maldar tayfaları arasında *məğəş və turukay* kimi spesifik ağartı məhsulları da hazırlanırdı. *Məğəş* duz vurulmayan şirin şorə, *truk-kay* isə qoç, keçi kimi müxtəlif heyvan fiqurları formasında hazırlanan pendir deyərdilər. Belə formalı pendirlər bəşirilmiş, isti suya verilmiş pendirdən hazırlanırdı. Çobanlar *turukay* adlanan belə formalı pendir əldə etmək üçün dopunun (saxsı qab) alt tərəfinə taxtadan üstündə bıçaqla yonulmuş, müxtəlif heyvan fiqurlu ornamentləri olan xüsusi çuxur yerləşdirir və onun içərisini müxtəlif otlarla doldururdular. Turukay düzəldiləcək pendiri isti sudan çıxarıb bu otların üstünə yayırlar. Pendir quruduqca otun rəngi də pendirə keçirdi. Qədim saxur laylalarında bir zamanlar məhz uşaqlar üçün hazırlanan *məğəş, turukay* kimi ərzaq-qida növləri yada salınır. Bəlkə, heç özlünün də görmədiyi müasir ana məhz bu layla vasitəsilə öz nəslinə, öz etnik kökününün köçəri həyat tərzini keçirən maldar olduğunu yad edir. Onlar da qısa tədarük olaraq qovurma ət hazırlayar, saxsı küplərdə xüsusi quyularda saxlayardırlar. Belə qış tədarüktü də ümumalban ənənələrindən biri idi. Saxurlar qışda xüsusi mərasim yeməyi olan cücərmiş buğdadan içərisinə quru ət, xüsusilə də malın çənəsi əlavə edilmiş *uxur* adlanan, sıyıq formalı mərasim yeməyi bəşirərdilər. *Uxur* axşamdan səhərədək, buğda tam açılanadək bəşirilərdi. Bütün kəndin elliklə hazırladığı və yediyi bu mərasim yeməyi əsasən ilk şum və Novruz bayramında bəşirilərdi.

İngiloylar - Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində iştirak edən etnoslardan biri də ingiloylardır. Qafqaz Albaniyası etnoslarından biri – gellərin nəslindən olan ingiloylar hazırda Azərbaycanın şimal-qərb zonasında – Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarının ərazisində – Balakən rayonu-nun İtitala kəndində, Zaqatala rayonunun Əliabad qəsəbəsində, Yengiyən,

Verkiyan, Mosul kəndlərində, Qax rayonunun Qaxbə, Qaxingiloy, Meşəbaş, Əmircan, Əlibaylı, İngiloy Körtüklü, Böyük Alətəmir, Kiçik Alətəmir və Qarameşə kəndlərində topla halında yaşayırlar.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında təxminən 20 mindən çox müsəlman, 8 mindən artıq xristian ingiloy öz mövcudluqlarını qorumaqdadırlar. Zaqatala və Balakən ingiloyları əsasən müsəlman, Qaxda məskunlaşanların isə bir hissəsi xristiandır. Bundan başqa, xristian ingiloylar Qax rayonunun Qaxbaş, Süskənd, Meşəbaş, Zəyəm, Xələf-Tala, Qarameşə, Qumır, müsəlman ingiloylar isə Zaqatala rayonunun Əliabad, Mosul, Qandax, Balakən rayonunun İtitala kəndlərində yaşayırlar. Əliabad kəndi yaxınlığındakı Yengiyən kəndində də müsəlman ingiloylar vardır. Qax rayonunun Qorağan, Şotavar, İngiloy-Körtüklü, Qax-İngiloy və Əlibaylı kəndlərində, həmçinin İbaxlı və Əlibaylının şimalındakı Böyük Alətəmirdə müsəlman və xristian ingiloylar yanaşı, Qum kəndində isə Azərbaycan türkləri və saxurlarla bir yerdə yaşayırlar.

İngiloy maddi mədəniyyətinin başlıca komponentlərindən olan yaşayış məskənləri etnosun məskunlaşdığı ərazinin təbii-coğrafi şəraitindən asılıdır. Buna görə də ingiloyların yaşadığı ərazi indiki Qax, Zaqatala və Balakən rayonları ərazisinə uyğun gəlir.

Bu etnosun məskunlaşdığı ərazilərin təbii şəraiti əlverişli olduğundan, əsas tikinti materialları arasında bitki məşəli çətiəllər üstünlük təşkil edir. Bunlar arasında ağac, şax, kol, qamış, qarğı, külək, saman və s. xüsusi yer tuturdu. Bundan başqa mineral məşəli tikinti materialları: qum, çaydaşı, kireç, bişmiş kərpic, kərmitdən də istifadə edilirdilər.

İnşaat texnikası baxımından ingiloyların evləri ənənəvi ev tiplərindən fərqlənirdi. Təkcə inşaat texnikası baxımından yox, yayılma arealına görə də bir-birindən fərqlənirdi. Bəzi ev tiplərini diqqət yetirək:

Gəmrə (qazma, pəyə) – mövsümlü səciyyə daşıyan bu basit ev tipi olan bu tip əsasən kasıb əhali üçün nəzərdə tutulurdu.

Çərtmə, çətan çitəmə, çubuq hörmə – tipli evlər əsasən ingiloyların əkinçilik və oturaq maldarlıqla məşğul olan, kasıb təbəqə üçün nəzərdə tutulurdu. Bu tip evlər əhali arasında *dərbəndi* (ağac bəndi) adı ilə məşhur olub. Bu evlər əsasən bir otaqlı olurdu. Daha sonra 2 otaqlı və qarşısı *seyvan* adlanan ensiz yevandan ibarət olurdu. Çox nadir hallarda 3 otaqlı çərtmə evlərə rast gəlmək olurdu.

Hörgüllü evlər – yaşayış evlərinin içində ən mükəmməlidir. Əsasən daş və kərpicdən ikimərtəbəli şəkildə tikilən bu evlər günümüzdə qədr gəlib çatmaqdadır. Xalq məmarlığında əsasən birmərtəbəli və qismən kürsülü növü geniş yayılmışdır.

Cəbir evlər-bu tip evlər inşaat texnikasına görə hörgütlü evlər ilə oxşarlıq təşkil etsədə, plan quruluşuna görə fərqlənirdi. Cəbir evlər otaqları *yan-yana, kallayı və qoşa kallayı* olmaqla üç cür olurdu.

Daş evlər – bu evlər adətən 1 və 2 otaqlı olurdu. Evlərin qabağında adətən ensiz seyvan düzülürdü. Bu evlər adətən çardaqlı olurdu. Çardağı ingiloylar qış tədarükünü saxlamaq üçün istifadə edirdilər.

Kərpic evlər – kərpic hörgü materialı kimi istifadə ediləndən sonra məşhurlaşan bu tipli evlərin divar qalınlığı xeyli artırdı. [6, 59-106 s]

İngiloyların adətən natural materiallardan- yun, ipək və pambıq parçalar və dəriyə üstünlük verilir. Xam ipək və keçiyə sapımı keçmişdən ingiloylar özləri əldə edirdilər. Hətta M.Conoşvilinin yazdığına görə, hər bir ingiloy ailəsinin həyatında ipəkərsayan mancanaq olurdu.

XIX əsrin sonlarında ingiloyların yaxın qonşuları olan Muxax, Sarıbaş və İlisu kəndlərində şal istehsalı xüsusi yer tuturdu. İngiloylar həllacılıqla məşğul olmadıqlarından basma məmullatları (yapıncı, çopoz) sifarişlə alırdılar. İngiloylar təkcə geyim materiallarını deyil, bir çox geyim növlərini də məs: *papaq, çakma, başmaq, yapıncı, çopoz, çust* və s. eləcə də zinat əşyalarını – *gümüş kəmərlər, meyrər bağı* kimi bir çox əşyaları da hazır şəkildə alırdılar.

İngiloyların da digər etnik xalqlar kimi ən gözə çarpan geyim tipi *arxalıq* və onun üstündən geyilən *çuxxa* idi. İngiloyların arxalıq və çuxxa bölgənin digər etnoslarından bəzi fərqli cəhətləri var. Belə ki, arxalıq qısa ətəklili və boyunduruqsuz alabəzək çitdən hazırlanı və yalnız bəldən bağlanırdı. Arxalıq dar qollu olur, biləkədən aşağı *yeng* adlanan ölçəkə tamamlanırdı.

Bundan başqa iş görülməz zaman arxalığın dar qolu biləkədən dirşəyə qədər kip düymələni, əlcəklər geyi qatlarırdı.

Bölgədə digər geyim növləri – *ışdik, cübbə, zəvim* və s. kimi kişi geyimləri ingiloylarda da var idi. Ancaq onlar gürcülər kimi bu geyimləri *zubuni* və *cuba* adlandırdılar. Adətən bu geyimlər yun parçadan tikilir, isti olsun deyə yaxa, qol və ətəklərinə xəz dərindən kəbə tutulurdu.

Digər ingiloyların geyimi *yapıncı* adlanırdı. Yağışlı havalarda geyinilirdi. Etnoqrafik çöl materiallarında ingiloyların özlərinin yapıncı hazırladıqları qeyd olunurdu. Saçaqlı və saçaqsız olaraq iki növü var idi. Saçaqlı yapıncı daha gözəl və daha baha olur, bu geyimi varlılar, saçaqsız yapıncı isə kasıblar geyinirdilər.

İngiloyların baş geyimləri də öz xüsusiyyətləri ilə bölgənin digər etnoslarından fərqlənirdi. İngiloyların əsasən qoyun dərisi, qıvrım tüklü sür dəridən və yun şaldan tikilən baş geyim növləri olmuşdur. Tarixi mənbələrdə yun

şaldan tikilmiş *uzun qulaqlı başlıq*, pambır parçadan tikilmə *təsək* kişi geyimləri qeydə alınmışdır.

İngiloyların ən arxaik papaq növü keçə olmuşdur. Əsasən soyuq havalarla, qışda qovğunda geyinilirdi.

İngiloylar kəndlilərinin ənənəvi ayaq geyimləri arasında *çust* və *şətəl* adlı yun çorablar xüsusi yer tuturdu. Bu yun çorabların altına keçə altlıq əlavə olunur, əsasən evdə, həyətdə-bacada geyinilirdi.

Keçmişdə ingiloy qadınları arasında ümumazərbaycan milli geyimi olan *arxaluk* (arxalıq) döbə idi. Qadın arxalığı uzun və qısaqollu olurdu. Gənc qızlar daha çox əlvan rəngli ipək parçadan arxalıq geyirdilər. Toy paltarının qollarına, ətayinə, boynuna rəngli saplardan toxunmuş ensiz *lent-qıy* tikilirdi. Eyni bəzək elementi xristian ingiloyların geyimlərində də vardır. Belə paltar *nıpxar* adlanır, altından geyilən enli qıvrımlı şalvara *mukasar* deyirdilər. Gələnin belinə *əngəli* adlanan gümtüş toqqa, saçlarına isə qızıl bəzək əşyası – *baş zənciri* taxırdılar. İngiloylarda qadın toy libaslarına *meyzər* (önlük) bağlamaq ənənəsi də olmuşdur. Toy libasında gümtüşlə süslənmiş ipək və ya maxmar meyrərin olması vacib şərtlərdən idi.

Beləliklə bölgənin bir neçə minilliyə söykənən tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bu ərazidə insanlar etnik və dini kimliyindən asılı olmayaraq bir-biri ilə qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayıblar. Etnik azlıqların hər birinin öz folkloru, adət-ənənəsi, məişəti olsa da, onları humanizim, insanpərvərlik və bir də yaşadıkları məkana sevgi hissləri birləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilzadə F. "Maddi-mənəvi xəzinəmiz zənginləşir". Azərbaycan qəzeti 18 may 2010.
2. Kərimov B. "Azərbaycanda tarix – diyarşünaslıq muzeylərinin inkişaf tarixi". Bakı- 2008.
3. Paşayeva, M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr [Mətn]: XIX-XX əsrin əvvəlləri: Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları üzrə /M.Paşayeva.- Bakı: Azərənşər, 2008.- 307s.
4. Məmmədov, T. Azərbaycan etnik mədəniyyəti [Mətn] : [Azərbaycan etnosunun tarixi haq.] /T.Məmmədov //Ədalət.- 2010.- 13 iyul.
5. Mustafayev A., "Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat)", Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009.-226s.
6. Mustafayev A., "İngiloyların maddi mədəniyyəti" (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat)", Bakı: «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2005.-223s.
7. milligeyim.com